

Руслан Сердега

Особливості повір'їв із міфологічною мотивацією

У статті розглядаються повір'я з міфологічною мотивацією. Аналізовані повір'я відзначаються метафоричністю, що спрямована на сакралізацію довколишнього світу. Ці мовні одиниці порівнюються з фразеологізмами, які також метафоричні, можуть мати у своєму складі певні залишки міфологічного світогляду. Однак вони вже не становлять світоглядного уявлення, втрачають свою містичність, а їх метафоричність спрямовується на формування вже не сакрального, а звичайного, побутового значення.

Ключові слова: повір'я, мотивація, міфологія, міф, світоглядні уявлення, фразеологізм, метафоричність.

Міфами зазвичай називають стародавні оповідання релігійного змісту. Однак сучасна наука вважає, що міфологія – це не просто зібрання цікавих історій про богів, вона становить собою світоглядну систему, що охоплює і відображає все життя первісної людини, в тому числі її релігійні уявлення.

К. Леві-Строс виділяв міфологію „імпліцитну” (уявлення) та „емпліцитну” (міфологічні оповідання) [8:28]. Міфи, відзначає він, здаються нам одночасно і системами абстрактних відношень, і об'єктами естетичного споглядання [9:41]. „Імпліцитна” (уявна) форма міфів часто переходить в „емпліцитну” (оповідну) і, таким чином, становить основу багатьох творів усної народної творчості (билиць, бувальщин, казок, легенд, переказів). Міфологія використовує структуру для створення якогось абсолютного об'єкта, що має вигляд сукупності подій (оскільки кожен міф розповідає якусь подію) [9:41]. Отже, як справедливо зазначає Є. Мелетинський, міфологія – це спосіб концептуалізації навколишньої дійсності та людської сутності. Міф – це досить містка форма чи структура, „здатна втілити найбільш фундаментальні риси людського мислення і соціальної поведінки, а також художньої практики” [10:10]. А це означає, що він може виявлятися в різних формах, – від більш чи менш сталої оповіді, виразу чи короткого речення і аж до невербальних форм вираження у вигляді знаків матеріальної та духовної культури тощо.

До „імпліцитної” міфології належать, зокрема, повір'я, що не мають розлогої оповідної форми, але містять у собі уявлення релігійного плану (чи хоча б певний натяк на них), пов'язані переважно з язичницькими віруваннями чи, принаймні, з християнськими апокрифічними уявленнями. Отже, повір'я, на нашу думку, – це архаїчний пласт життя народу, що так чи інакше відбиває його світогляд, давні язичницькі та

інші релігійні вірування, міфологічні демонологічні уявлення, погляди, табу тощо. Однак якщо такі уявлення стають основою для творів усної народної творчості, то тоді вони набувають емпілічної форми.

Мовні явища, пов'язані з народними світоглядними уявленнями, здавна привертати й привертають сьогодні увагу етнографів і фольклористів, міфологів і культурологів, а також лінгвістів. До перших спроб систематизувати цей давній пласт народної культури можна віднести „Краткий мифологический лексикон” (1767) та „Словарь русских суеверий” М. Чулкова (1872).

Серед праць, у яких уперше був здійснений науковий аналіз світоглядних уявлень народу, назвемо роботи М. Попова „Описание древнего славянского языческого баснословия” (1768), І. Срезневського „Славянская мифология, или О богослужении русском в язычестве” (1817), М. Касторського „Начертание славянской мифологии” (1841). Ґрунтовною розвідкою, присвяченою питанням міфологічного світогляду, була праця М. Костомарова „Славянская мифология” [7].

Важливий внесок у розвиток означеної теми зробив О. О. Потебня. Його розвідки „О доле и сродных с нею существах” [15], „О купальских огнях и сродных с ними представлений” [16], „О мифическом значении некоторых обрядов и поверий” [15] та ін. й на сьогодні зберігають свою наукову значущість, є своєрідним орієнтиром для багатьох сучасних дослідників.

В україністиці кінця XIX-початку XX ст. міфологічний світогляд, народні звичаї, повір'я досліджували Я. Головацький [4], І. Нечуй-Левицький [13], М. Сумцов [17], В. Милорадович [11], А. Оніщук [14], І. Франко [20], Ф. Колесса [6], В. Гнатюк [19], П. Іванов [5] та ін. Космогонічних міфологічних проблем українського народного світогляду торкався Г. Булашев [1].

За радянської доби народні уявлення (повір'я) розглядаються крізь призму атеїстичного світогляду і сприймаються як примітивне пережиткове явище культури, що не варте наукової уваги. Винятком хіба що є праці, видані за кордоном, зокрема етнографічний нарис О. Воропая „Звичаї нашого народу” (Мюнхен, 1958–1966 рр.) [3] та історико-релігійна монографія Митрополита Іларіона „Дохристиянські вірування українського народу” (Вінніпег, 1965 р.) [12].

Відновлення дослідження традиційних світоглядних засад народу пов'язане вже з 80–90 роками 20 ст. У цей час з'являються численні роботи, присвячені вивченню питань архаїчних народних вірувань, що розглядаються в контекстах сучасних парадигм гуманітарного знання. Це, зокрема, роботи Н. Хобзей, В. Давидюка, О. Поріцької, В. Конобродської, В. Мойсієнка. Помітним також у цей період стало перевидання рідкісних праць, присвячених давнім світоглядним засадам ук-

раїнського народу [19]. Серед найновіших власне мовознавчих робіт можна згадати дослідження А. Василенко [2], Н. Тяпкіної [18].

Предметом же нашої статті є повір'я у формі речень із більш чи менш виразною міфологічною мотивацією, тобто ті, які є залишками давньої культури, язичницьких та інших вірувань або ж узагалі зумовлені міфологічним сприйняттям світу як одним із способів його пізнання.

Сьогодні очевидним є факт, що слов'яни, й українці зокрема, мали свою дохристиянську міфологію, як, у принципі, й інші народи світу. Початкові вірування були якнайтісніше пов'язані з довколишнім середовищем, оскільки первісна людина не виділяла себе з нього, і культ природи, безперечно, був основною домінантою її релігійного світогляду. Найголовнішими рисами дохристиянських, або ж язичницьких, вірувань є, як слушно зауважує І. Огієнко, анімізм і антропоморфізм, тобто усе кругом живе, як і люди, усе народжується й помирає [12:130]. Ці риси пережили століття, зберігаються та функціонують і тепер у народних піснях, загадках, приказках, у мові взагалі, бо ми й досі говоримо сонце сходить, заходить, ударив грім тощо. „У народніх творах небесні світила, дерева, рослини, квіти, річки, звірі, каміння, вітри і т. ін., – усе було живе й очоловічене, і дохристиянській людині це не була проста метафора, як це сприймаємо тепер, – це була для неї релігійна правда” [12:130–131]. Або, як зазначає Є. Костюхін, „міфологічна логіка – це логіка відчуття, двоїстих опозицій, логіка калейдоскопа, метафорична логіка” [8:31]. Саме така логіка й присутня в описуваних нами фактах народної культури. Щоб переконатись у цьому візьмемо, наприклад, таке відоме повір'я: *не тримай порожньої пляшки на столі, бо грошей не буде*. В принципі така заборона може стосуватися будь-якого посуду, що вичерпав свої функції щодо вміщення чого-небудь. Так, наприклад, господині на ніч перегортають уверх дном банки, горщики, каструлі, якщо вони порожні. Мотивація тут дуже проста. Вона будується на опозиції повне / порожнє. Як, наприклад, і в повір'ї, пов'язаному з переходом дороги з повними чи пустими відрами. Якщо хтось перейшов тобі дорогу з повними відрами, це на достаток, з пустими – на злидні. Проте в народі побутує ще й мотивація, що виводиться з фрази *святе місце пустим не буває*. На містичному рівні це пояснюється так, що в порожню пляшку може вселитися нечиста сила. Чи візьмемо, наприклад, таке: *якщо жінка під час вагітності в'яже чи, бодай, розплутує вузли, то дитина може заплутатись у пуповині*. Це повір'я базується на метафорі: заплутана нитка – заплутана пуповина. Подібна логіка присутня ще в одній народній рекомендації, пов'язаній із вагітністю: *жінка, яка очікує дитину, не повинна переступати через земляні плоди (бурак, картоплю, моркву, редьку та ін.), бо може трапитися викидень*. Ключовим, тобто таким, що задає мотивацію, у цьому

випадку є слово „земля”. В неї закопують померлих. Крім того, земля – це годувальниця, якщо виявиш до неї неповагу, переступивши зокрема через її плоди, то й з твоїм плодом вона вчинить так само. Або візьмемо таке: *якщо облили вагітну жінку під час посухи водою, то піде дощ*. Це повір’я має містичну основу, яка зв’язує в єдине ціле два поняття: вагітну жінку як символ родючості та дощ, від якого залежить урожай.

Подібна метафоричність присутня і в повір’ї, пов’язаному з горохом (якщо його розсипати, то це на сльози). Зовні схоже на прикмету. Прикмети є основою передбачення. За народними уявленнями, вони виступають передвістям чого-небудь. Прикмети, як правило, є наслідком спостережень давньої людини за природними явищами, тваринами, предметами тощо. У більшості випадків вони є справедливими. Але є й випадкові, які не завжди підтверджуються експериментальним шляхом і, відповідно, не можуть мати чіткого наукового обґрунтування. Такі немотивовані одиниці слід, на нашу думку, називати забобонами. У вищезгаданому повір’ї про горох на перший погляд також начебто відсутня будь-яка мотивація. Але справа в тому, що аналізовані народні світоглядні елементи, тобто повір’я, мотивуються не тільки об’єктивною дійсністю і мають тоді раціональне пояснення, а й узагалі зумовлені міфологічним сприйняттям світу як одним із способів його пізнання. Асоціативний зв’язок тут (у повір’ї *якщо розсипати горох, то це на сльози*) будується на основі зовнішньої схожості горошини та сльози. Щоправда, в народі побутує й інше пояснення (апокрифічне). Мовляв, коли рід людський був покараний Господом за гріхи свої, то щоб урятувати людей, Матір Божа плакала і її сльози ставали горохом. Подібну мотивацію спостерігаємо і в повір’ї *помив руки – витри, але не струшуй воду, не плоди чортів*. Ця заборона базується на давній апокрифічній легенді про те, як чорт просив у Бога товаришів і як Господь порадив йому опустити руки у воду і струсити їх – і буде стільки чортів, скільки бризок.

Повір’я з міфологічною мотивацією часто включають у себе заборонні елементи, що мають сакральне значення. Наприклад, багато заборон такого плану зустрічаємо у повір’ях, пов’язаних із порогом. Наведемо деякі з них: *не їж, переступаючи через поріг; ніколи не вітайся через поріг; хлопцеві не можна сидіти на порозі, бо ніхто заміж за нього не піде* (не можна сидіти на порозі й вагітній жінці); *через поріг не можна позичати речі, гроші та й узагалі давати що-небудь*; забороняється мести хату від порогу (*бо заметиш у хату злидні*); стояти на порозі (*особливо в грозу*); через поріг не можна плювати; переливати воду, змилки після прання (*бо нападе куряча сліпота*) тощо. Лексема „поріг” у народному сприйнятті не тільки вербалізує одну з частин житла – поряд з іншими, а й пов’язується з опозиціями „свій / чужий”,

„внутрішній / зовнішній”. Тому з місцем входу і виходу з житла пов’язана велика кількість ритуальних дій, що стосуються передусім соціальних контактів і захисту „свого” простору від зовнішньої небезпеки. Поріг – це межа хати, за якою був уже чужий світ. Під ним перебувають духи предків, які охороняють родину, колись тут ховали померлих родичів, а подекуди й досі ховають нехрещених дітей. Поріг – це символічна межа, своєрідний захисний рубіж між домом і зовнішнім світом, який утворює перепону для нечистої сили. Також у народі вважали, що під порогом живе домовик (*дідько, хатній дідько*). Або ось ще деякі приклади. *Об поріг потрібно три рази стукнути труною, щоб покійник попрощався зі своєю хатою. Не можна довго стояти, топтати поріг, бо накличеш на себе гнів предків. Молода, якщо хоче бути щасливою в сімейному житті, входячи після вінчання до хати молодого, не повинна торкатися порога* (тому в деяких місцевостях її під час цієї обрядодії часто переносять на руках).

Такі народні уявлення, виражені реченням, слід відрізнити від стійких виразів: *переступати поріг* (уступати в новий період життя), *оббивати пороги* (1. часто приходити до когось; 2. дуже часто звертатися до кого-небудь із проханнями, вимагаючи їх виконання), *на поріг не пускати* (не пускати до хати кого-небудь), *на поріг показати* (вигнати когось із хати) тощо. Звичайно, фразеологізми також можуть бути тісно пов’язані з міфологією, наприклад, для слов’янської народної демонології досить типовим є мотив зв’язку багатства з нечистою силою, який відбитий, зокрема, у виразі *багатий як чорт рогатий*, тобто дуже багатий, або принаймні вони можуть уключати до свого складу лексеми з міфологічним значенням: *сам чорт йому не брат* (про того, хто тримає себе відважно, впевнено, хоробро, хвацько). Такі фразеологізми по суті також метафоричні, але вони вже не становлять світоглядного уявлення, втрачають свою містичність, а їх метафоричність спрямовується на формування вже не сакрального, а звичайного, побутового значення. Що ж до повір’їв із міфологічною мотивацією, то вони продовжують зберігати свою метафоричну сакральність і, крім того, містять вказівку на те, як діяти у певній конкретній, зумовленій міфологічним сприйняттям довколишнього світу, ситуації.

Наші спостереження уможливають такі висновки:

1. Повір’я у формі речень із більш чи менш виразною міфологічною мотивацією є залишками давньої культури, язичницьких та інших вірувань або ж узагалі зумовлені міфологічним сприйняттям світу як одним із способів його пізнання. Для цих фактів народної культури характерна метафорична логіка, яка, зокрема, може базуватися на бінарних опозиціях різного плану.

2. Аналізовані повір'я слід відрізняти від фразеологізмів, що можуть містити певні вербальні елементи міфологічного плану, які проте вже не становлять світоглядного уявлення, втрачають свою містичність, а їх метафоричність спрямовується на формування вже не сакрального, як ми це, власне, спостерігаємо у повір'ях, а звичайного, побутового значення.

Література

1. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях : Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. — К. : Фірма „Довіра”, 1993. — 414 с.
2. Василенко А. М. Українська міфологічна лексика в художній літературі XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. М. Василенко. — К., 2004. — 20 с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнограф. нарис / Олекса Воропай. — Х. : Фоліо, 2007. — 508 с.
4. Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія / Я. Ф. Головацький // Українські традиції / [авт.-упоряд. О. В. Ковалевський]. — Х. : Фоліо, 2007. — С. 87—127.
5. Иванов П. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии / Пётр Иванов. — Х. : Тип. „Печ. дело”, 1907. — 216 с.
6. Колесса Ф. Людові вірування в с. Ходовичах Стрийського повіту / Ф. Колесса // Етногр. зб. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 43—98.
7. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / Микола Костомаров. — К. : Либідь, 1994. — 384 с.
8. Костюхин Е. А. Лекции по русскому фольклору : Учеб. пособие для вузов / Е. А. Костюхин. — М. : Дрофа, 2004. — 336 с.
9. Леві-Строс К. Первісне мислення / Клод Леві-Строс. — К. : Укр. центр духовної кул-ри, 2000. — 324 с.
10. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа / Е. М. Мелетинский. — М. : Наука, 1976. — 408 с.
11. Милорадович В. П. Українська відьма : Нариси з української демонології / В. П. Милорадович. — К. : Веселка, 1993. — 71 с.
12. Митрополит Іларіон Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон // Українські традиції / [авт.-упоряд. О. В. Ковалевський]. — Х. : Фоліо, 2007. — С. 128—180.
13. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. — К. : Обереги, 2003. — 144 с.

14. Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології, записані у с. Зелениці Надвірнянського повіту/ А. Онищук // МУРЕ. — 1909. — Т. 11., ч. 2. — С. 1—139.
15. Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / Александр Афанасьевич Потебня / Александр Афанасьевич Потебня. — М. : Тип. ун-та, 1865. — VII. — 310 с.
16. Потебня А. А. Слово и миф // А. А. Потебня. — М. : Правда, 1989. — 624 с.
17. Сумцов Н. Ф. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребёнка / Н. Ф. Сумцов // Журнал МНП. — 1880. — Ч. 27. — С. 68—94.
18. Тяпкіна Н. І. Демонологічна лексика української мови : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Н. І. Тяпкіна. — Запоріжжя, 2006. — 19 с.
19. Українці : народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд. А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. — К. : Либідь, 1991. — 640 с.
20. Франко І. Людові вірування по Підгір'ю / І. Франко // Етногр. зб. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 160—218.

Сердега Р. Л.

Особенности поверий с мифологической мотивацией

В статье рассматриваются поверия с мифологической мотивацией. Анализируемым поверьям свойственна метафоричность, направленная на сакрализацию окружающего мира. Эти языковые единицы сопоставляются в статье с фразеологизмами, которые также метафоричны и могут иметь в своём составе остатки мифологического мировоззрения. Однако они уже не представляют собой такового ибо их метафоричность направлена на формирование не сакрального, а обычного, бытового значения.

Ключевые слова: поверье, мотивация, мифология, миф, мировоззренческие представления, фразеологизм, метафоричность.

Serdega R. L.

Peculiarities of belief with mythological motivation

The present paper is about beliefs with mythological motivation. Metaphorical features are directed to sacralization of world around us. These linguistic units are compared with the phraseologisms that are also of metaphorical nature and can have remains of mythological world outlook. However, they already don't have such or their metaphoric is directed to formation of sacral but not in everyday meaning.

Key words: belief, motivation, mythology, myth, world outlook, phraseologism and metaphoric.